

O'RTA OSIYONING BRONZA DAVRI SHAHARSOZLIK VA MONUMENTAL QURILISH AN'ANALARI

Yo'ldoshev Iskandar Baxtiyor o'g'li

Termiz davlat universiteti

O'zbekiston tarixi va manbashunoslik kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22658077>

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'rta Osiyoning bronza davri me'morchiligi, uning asosiy xususiyatlari va rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Sopollitepa, Jarqo'ton va Gonur kabi yodgorliklar misolida shaharsozlik, mudofaa tizimlari, diniy hamda turar joy me'morchiligining o'ziga xos jihatlari yoritiladi. Shuningdek, bronza davri me'morchiligining ilk urbanizatsiya va davlatchilik jarayonlaridagi o'rni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: bronza davri, O'rta Osiyo, me'morchilik, shaharsozlik, Sapallitepa, Jarqo'ton, Gonur depe, Oks sivilizatsiyasi, urbanizatsiya, arxeologiya.

Bronza davri O'rta Osiyo tarixida ishlab chiqaruvchi xo'jalikning rivojlanishi, sug'orma dehqonchilikning keng yoyilishi, hunarmandchilikning takomillashishi va dastlabki shahar markazlarining shakllanishi bilan tavsiflanadi. Miloddan avvalgi III–II ming yilliklarni o'z ichiga olgan ushbu davr mintaqa xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyatida chuqur o'zgarishlar yuz bergan bosqich hisoblanadi. Ayniqsa, me'morchilik sohasida kuzatilgan yutuqlar bronza davri jamiyatlarining iqtisodiy imkoniyatlari, siyosiy tuzilmalari va diniy qarashlarini aks ettiruvchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Arxeologik tadqiqotlar natijasida O'rta Osiyoning janubiy hududlarida joylashgan, Jarqo'ton, Gonur, Tog'olov, Dashli va boshqa ko'plab yodgorliklarda murakkab me'moriy majmualar aniqlangan bo'lib, ular bronza davri me'morchiligining yuksak darajada rivojlanganligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyo hududining tabiiy-geografik sharoiti bronza davri me'morchiligining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Mintaqaning katta qismi cho'l va dashtlardan iborat bo'lgani, tog'li hududlar esa asosan chekka qismlarda joylashgani sababli qurilish materiallari sifatida loy, paxsa va xom g'isht keng qo'llanilgan. Quruvchilar mahalliy sharoitga moslashgan holda mustahkam va uzoq muddat xizmat qiladigan inshootlar yaratishga muvaffaq bo'lganlar. Xom g'ishtdan qurilgan qalin devorlar yozning jazirama issig'ida salqinlikni saqlab, qishda esa issiqlikni ushlab turishga yordam bergan. Natijada me'moriy inshootlar nafaqat funksional, balki iqlim sharoitiga moslashgan holda bunyod etilgan.

Bronza davrida aholi sonining ortishi va sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi natijasida yirik aholi manzilgohlari vujudga kela boshladi. Dastlabki qishloqlar asta-sekin murakkab tuzilishga ega bo'lgan markazlarga aylandi. Bu markazlarda turar joylar, omborxonalar, ustaxonalar, ibodatxonalar va ma'muriy binolar bir-biri bilan uzviy bog'liq holda joylashtirilgan. Shaharsozlik elementlarining paydo bo'lishi me'moriy tafakkurning rivojlanganligidan dalolat beradi. Binolar tasodifiy emas, balki oldindan rejalashtirilgan tarzda qurilgan. Ayrim hollarda ko'chalar ma'lum yo'nalishlarga mos ravishda joylashtirilgan bo'lib, bu shahar ichki tuzilmasining tartibli bo'lganligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyoning bronza davri yodgorliklari orasida alohida ahamiyatga ega. Ushbu yodgorlik Surxondaryo vohasida joylashgan bo'lib, u bronza davrining ilk bosqichlariga oid muhim arxeologik manbalardan biridir. Sopollitepada aniqlangan me'moriy qoldiqlar turar joylar va mudofaa inshootlarining mukammal tarzda qurilganligini ko'rsatadi. Manzilgoh mudofaa devorlari bilan o'ralgan bo'lib, ichki qismda turar joy va xo'jalik binolari joylashgan. Uylar bir-biriga tutash holda qurilgan bo'lib, markaziy hovli atrofida shakllangan. Bunday rejalashtirish nafaqat xo'jalik ehtiyojlarini qondirishga, balki xavfsizlikni ta'minlashga ham xizmat qilgan.

Jarqo'ton yodgorligi bronza davri me'morchiligining eng yorqin namunalaridan biri hisoblanadi. Ushbu yodgorlikda olib borilgan qazishmalar natijasida yirik shahar markazi mavjud bo'lganligi aniqlangan. Jarqo'tonning me'moriy tuzilishi ko'handiz, shahriston va diniy markaz kabi qismlardan iborat bo'lgan. Ayniqsa, ibodatxona majmuasi va ma'muriy binolarning mavjudligi ushbu markazning siyosiy hamda diniy ahamiyatga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Jarqo'tondagi qurilish ishlari yuqori darajadagi muhandislik bilimlarini talab qilgan. Devorlarning qalinligi, xonalarning joylashuvi va umumiy rejalashtirish tizimi buning yaqqol dalilidir.

Bronza davri me'morchiligining eng yuksak namunalaridan biri Marg'iyona vohasidagi Gonur yodgorligida kuzatiladi. Gonur ulkan maydonni egallagan bo'lib, markaziy qal'a, ibodatxonalar, saroylar va turar joy majmualaridan iborat bo'lgan. Bu yerda aniqlangan me'moriy inshootlar O'rta Osiyoda ilk shahar madaniyati shakllanganligini tasdiqlaydi. Gonur markaziy qismida joylashgan saroy majmuasi ko'plab xonalar va ichki hovlilardan tashkil topgan.

Saroy atrofidagi mudofaa devorlari va minoralar esa siyosiy markazning himoyasini ta'minlagan. Arxeologik topilmalar bu yerda murakkab marosimlar amalga oshirilganligini ham ko'rsatadi.

Bronza davri me'morchiligida diniy inshootlar alohida o'rin tutgan. O'sha davr odamlarining dunyoqarashi va diniy tasavvurlari ibodatxonalar me'morchiligida o'z ifodasini topgan. Ibodatxonalar odatda manzilgohning markaziy qismida joylashtirilgan bo'lib, ularda olov bilan bog'liq marosimlar o'tkazilgan. Ayrim ibodatxonalarda altarlar, marosim maydonlari va maxsus diniy xonalar aniqlangan. Bu esa bronza davri jamiyatida diniy institutlarning muhim rol o'ynaganligini ko'rsatadi. Diniy binolarning murakkab tuzilishi va bezak elementlari o'sha davr me'morlarining estetik qarashlari rivojlanganligini ham namoyon etadi.

Bronza davrida mudofaa me'morchiligi ham yuqori taraqqiyot darajasiga erishgan. Yirik manzilgohlarning deyarli barchasi mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Ayrim hollarda devorlar bir necha qatordan iborat bo'lib, ular orasida maxsus yo'laklar qoldirilgan. Minoralar va darvozalar tashqi hujumlardan himoyalaniş uchun xizmat qilgan. Mudofaa tizimlarining murakkabligi aholi o'rtasida siyosiy raqobat mavjud bo'lganligini ham ko'rsatadi. Shu bilan birga, mudofaa inshootlari markazlashgan boshqaruv tizimining shakllanganidan dalolat beradi.

Turar joy me'morchiligi bronza davri aholisining kundalik hayotini aks ettiruvchi muhim manbalardan biridir. Uylar odatda to'g'ri to'rtburchak shaklda qurilgan bo'lib, bir necha xonadan iborat bo'lgan. Xonalarning vazifasi turlicha bo'lib, ayrimlari yashash uchun, boshqalari esa oziq-ovqat saqlash yoki hunarmandchilik faoliyati uchun mo'ljallangan. Uylarning markaziy qismida hovlilar joylashgan bo'lib, ular oilaviy hayotning asosiy markazi hisoblangan. Hovlilar atrofida joylashgan xonalar o'zaro bog'langan bo'lib, bu me'moriy yechim oila a'zolarining kundalik faoliyatini qulay tashkil etishga xizmat qilgan.

Bronza davri me'morchiligi O'rta Osiyoning boshqa hududlari bilan madaniy aloqalarini ham aks ettiradi. Arxeologik ma'lumotlar mintaqaning Eron platosi, Mesopotamiya va Hind vodiysi bilan iqtisodiy hamda madaniy munosabatlarda bo'lganligini ko'rsatadi. Ushbu aloqalar natijasida ayrim me'moriy usullar va qurilish texnologiyalari o'zaro almashilgan. Biroq O'rta Osiyo me'morchiligi mahalliy an'analar asosida rivojlanib, o'ziga xos xususiyatlarni saqlab qolgan. Ayniqsa, xom g'ishtdan monumental inshootlar qurish tajribasi mintaqaning eng muhim me'moriy yutuqlaridan biri hisoblanadi.

Bronza davri me'morchiligi faqat qurilish san'ati namunasi bo'lib qolmay, balki o'sha davr jamiyatining ijtimoiy tuzilishi haqida ham muhim ma'lumot beradi. Yirik saroylar va ma'muriy binolarning mavjudligi jamiyatda tabaqalanish jarayoni kuchayganligini ko'rsatadi. Diniy majmualarning qurilishi esa diniy elitaning shakllanganidan dalolat beradi. Hunarmandchilik ustaxonalari va omborxonalar iqtisodiy faoliyatning murakkablashganligini namoyon etadi. Shu sababli bronza davri me'morchiligini o'rganish orqali nafaqat qurilish texnologiyalari, balki qadimgi jamiyatlarning siyosiy va iqtisodiy rivojlanish darajasini ham aniqlash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, O'rta Osiyoning bronza davri me'morchiligi mintaqa tarixining eng muhim madaniy yutuqlaridan biri hisoblanadi. Bu davrda shakllangan shaharsozlik an'analari, mudofaa tizimlari, saroylar, ibodatxonalar va turar joy majmualari ilk urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanganligini ko'rsatadi. Sopollitepa, Jarqo'ton, Gonur va boshqa yodgorliklar bronza davri me'morchiligining yuksak darajaga erishganligini tasdiqlaydi. Ushbu me'moriy meros O'rta Osiyo xalqlarining qadimgi sivilizatsiyalar tarixidagi o'rnini yoritishda va mintaqaning boy madaniy an'alarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bronza davrida yaratilgan me'moriy tajriba keyingi tarixiy davrlar shaharsozligi va qurilish san'atining rivojlanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аскарлов А., Журавев И. К вопросу о взаимоотношении населения степей Евразии и Средней Азии в эпоху бронзы. – Самарканд: 2011. – С. 37-40.
2. Сагдуллаев А.С. Древнеземледельческие поселения предгорий Байсунтау // История и археология Средней Азии. – Т., 1978. – С. 30-36.
3. Сарияниди В.И. Некрополь Гонура и иранское язычество. – М.: Мир-медиа, 2001. – 246 с.
4. Шайдуллаев Ш. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. Цивилизация Турана – Мавераннахра. – Т., 2000. – С. 9-15.
5. Francfort H.-P. The Central Asian Dimension of the Symbolic System in Bactria and Margiana // East and West. – 2001. – Vol. 51. – P. 151–193.
6. Kuzmina E.E. The Origin of the Indo-Iranians. – Leiden: Brill, 2007.